

XX ƏSRİN 90-cı İLLƏRİNİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCAN-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİ: PROBLEMLƏR VƏ ZİDDİYYƏTLƏR

P.Ş.Safərov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
parviz.safarov60@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya, münasibətlər, ziddiyyətlər, problemlər, münaqişələr, siyasi qarşıdurmalar, tarazlaşdırılmış siyasətə keçid

Məqalədə müəllif XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Azərbaycan-Rusiya münasibətlərində baş verən proseslərdən, yaranan ziddiyyətlərdən və anlaşılmazlıqların təbiətindən və səbəblərindən, onların fəsadlarından danışır. Müəllif təəssüflə qeyd edir ki, SSRİ-nin süqutundan sonra özünü onun hüquqi varisi elan etmiş Rusiya imperiya təfəkkürünü yaxın xaric adlandırdığı keçmiş sovet respublikalarına qarşı münasibətlərdə əsas ideoloji və strateji amilə çevirdi. Azərbaycan da özünə qarşı aparılan belə siyasətin burulğanına düşdü. Rusiya inteqrasiya adı altında yaratdığı müxtəlif qurumlara Azərbaycanı zorla daxil etmək istəyirdi. Azərbaycan isə bu qurumlara müstəqilliyi üçün təhlükə kimi baxaraq inadla onlara daxil olmaq istəmirdi. Ona görə də həm Qarabağ cəbhəsində, həm ikitərəfli münasibətlərdə, həm də Rusiyanın ictimai fikrində və kütləvi informasiya vasitələrində açıq-aydın hücumlara məruz qalırdı. 1992-1993-cü illərdə ikitərəfli əlaqələrdəki gərginlik Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyinə səbəb oldu. Artıq yeni iqtidar bütün sahələrdə fəaliyyət proqramında Rusiya amilini nəzərə almağa məhkum idi.

АЗЕРБАЙДЖАНО-РОСИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В НАЧАЛЕ 90-х гг. XX ВЕКА: ПРОБЛЕМЫ И ПРОТИВОРЕЧИЯ

П.Ш.Сафаров

Ключевые слова: Азербайджан, Россия, отношения, противоречия, проблемы, конфликты, политическое противостояние, переход к сбалансированной политике

В статье речь идет о процессах происходящих в азербайджано-российских отношениях в первой половине 90-х гг. XX века. На первых порах эти отношения были окутаны противоречиями и недоразумениями, о природе и причинах возникновения которых говорится в этой статье. Автор с сожалением отмечает, что после распада СССР Россия,

объявившая себя его правопреемницей, по отношению к бывшим советским республикам, которых она именovala «ближнем зарубежьем», стала проводить стратегическую линию, основанную на имперском мышлении. Азербайджан тут же попал в водоворот этой политики. Россия стала оказывать давление на Азербайджан с целью привлечения его в разные так называемые интеграционные структуры военно-политического характера. Однако Азербайджан рассматривал эти структуры как угрозу для своей независимости, поэтому упорно отказывался участвовать в их работе. Поэтому в двусторонних отношениях и на карабахском фронте создалась напряженная ситуация. Общественное мнение в российских средствах массовой информации было направлено против Азербайджана. Военные поражения на фронте и напряжение возникшее в азербайджано-российских отношениях в 1992-1993 гг. привели к смене власти в Азербайджане в июне 1993 г. Со второй половины 1993 года Азербайджан стал проводить многовекторную внешнюю политику, где учитывались интересы России.

AZERBAIJANI-RUSSIAN RELATIONS IN THE EARLY 90'S XX CENTURY: PROBLEMS AND CONTRADICTIONS

P.Sh.Safarov

Keywords: *Azerbaijan, Russia, relations, contradictions, problems, conflicts, political opposition, transition to balanced policy*

The article deals with the processes taking place in Azerbaijani-Russian relations in the first half of the 90s. XX century. At first, these relations were shrouded in contradictions and misunderstandings, the nature and causes of which are discussed in the article. The author notes with regret that after the collapse of the USSR, Russia, which declared itself to be its successor, in relation to the former Soviet republics, which she called “near foreign”, began to pursue a strategic line based on imperial thinking. Azerbaijan immediately fell into the maelstrom of this policy. Russia began to put pressure on Azerbaijan in order to attract it into various so-called integration structures of a military-political nature. However, Azerbaijan considered these structures as a threat to its independence, and therefore stubbornly refused to participate in their work. Therefore, in bilateral relations and in the Karabakh front, a tense situation has arisen. Public opinion in the Russian media was directed against Azerbaijan. Military defeat at the front and the tension that arose in Azerbaijani-Russian relations in 1992-1993. led to the change of power in Azerbaijan in June 1993. New power was doomed to take into account the

Russian factor in the program of actions covering all areas of the life of the state.

SSRİ dağılıqdən sonra Azərbaycanın yenidən müstəqil olması ilə regiona digər dövlətlərin nüfuz etməsi rəqabəti gücləndirərək yeni şərait yaratdı. Azərbaycan regionda maraqları olan dövlətlər arasında əməkdaşlıq meydanından daha çox rəqabət meydanına çevrildi. Azərbaycan müstəqillik qazanması ilə sərhədləri xeyli daralan, fəvqəldövlət rolunu itirən Rusiya böyük ölkə kimi qalmaq səyləri göstərməyə başlayaraq əməkdaşlığa deyil, qarşıdurmaya getdi. Azərbaycanda Moskvanın yerini tutmaq uğrunda mübarizə regionuna dair xarici siyasət konsepsiyaları toqquşan Rusiya ilə Qərb-Türkiyə alyansı və İran arasında kəskinləşdi. Rusiyanın Cənubi Qafqazda yeni reallıqda yeni strategiya yeritməsinin konturları görünmürdü. Onun burada qorumaq istədiyi keçmiş imperiya psixologiyası ağıla və bərqərar olmuş reallığa uyğun deyildi. Azərbaycana münasibətdə Rusiyada yekdil fikir yox idi. Rusiya ənənəvi olaraq Azərbaycana öz strateji mənafe rayonu kimi baxırdı. Müstəqilliyin ilk illərinin təbii çətinliklərindən və hələ SSRİ dövründən miras qalmış, Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə iddiası nəticəsində iki ölkə arasında baş vermiş və qarşılıqlı toqquşmalara çevrilmiş münafişədən məharətlə istifadə edən Moskva Azərbaycanı təsir dairəsində saxlamaq üçün Ermənistanı açıq-aşkar dəstəkləyirdi. 1992-ci ilin iyun ayında Moskvada Azərbaycanın səfiri H.Hacızadə ilə görüşən Rusiyanın dövlət katibi G.Burbulis açıq etiraf etmişdir ki, istər fevral ayında Xocalının, istər may ayında Şuşa və Laçının işğalı Rusiyanın hərbi yardımını nəticəsində olmuşdur [1, s.17]. Göründüyü kimi, Rusiya onun üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən cənub sərhədlərində iqtisadi cəhətdən digər Cənubi Qafqaz dövlətlərindən güclü olan və qərbpərəst siyasət yeridən müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğunu qəbul edə bilmirdi. Moskva müasir dünya reallığında Azərbaycan dövlətinin formal müstəqilliyini tanısa da, onu zəif, asılı və Rusiyapərəst görmək istəyirdi. Bunun üçün hətta dolayısı təcavüzdən belə çəkinmirdi. 1993-cü ilin oktyabrında Rusiya prezidenti B.Yeltsinin hakimiyyətinə qarşı qiyam qaldırmış Rusiya Ali Sovetinin gülləboran edilməsindən sonra bəzi rus hərbiçilərinə elə gəlirdi ki, keçmiş sovet respublikalarında öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün hər cür fəaliyyət sərbəstliyinə malikdirlər [2]. Hətta Londonda çıxış edən RF xarici işlər naziri A.Kozırev “yaxın xaric” adlanan keçmiş sovet respublikalarında sülhü bərqərar etmək üçün əməliyyatlar aparmaq məqsədilə Rusiya ordusuna BMT-nin xüsusi mandatı verilməsi təklifini etmişdir [2].

Rusiya prezidenti B.Yeltsin MDB ölkələri ərazilərində və Latviyada RF-nin, eləcə də qeyd olunan dövlətlərin təhlükəsizliyini təmin etmək, həmçinin yeni silahların və hərbi texnikanın sınaqdan çıxarılması üçün hərbi bazaların yaradılması barədə RF Müdafiə Nazirliyinin təklifini dəstəkləmişdir [3]. Rusiya

Federasiyası Müdafiə Nazirliyi Baş ştabının rəisi Mixail Kolesnikov bildirmişdir ki, MDB və Latviya ərazilərində Rusiya 30 hərbi baza qurmağı planlaşdırır [3].

Rusiya diplomatiyası Azərbaycandan aşağıdakı iddiaların yerinə yetirilməsini tələb edirdi: Azərbaycanın Türkiyə və İranla sərhədlərinin Rusiya və Azərbaycan sərhədçiləri tərəfindən birgə qorunması, erməni-azərbaycanlı münafişə zonasına MDB bayrağı altında rus sülhməramlı hərbi qüvvələrinin göndərilməsi. Rusiyanın hərbi bazalarını Cənubi Qafqazda yerləşdirməsi Azərbaycandan başqa digər region dövlətlərini də narahat edirdi. İran öz rəsmi mövqeyini açıq bildirməsə də, Türkiyə məsələnin bu cür qoyuluşuna qısqançlıqla yanaşırdı. Ölkənin mətbuat orqanları rus qoşunlarının yenidən Cənubi Qafqaza qayıtmasını Rusiyanın imperialist siyasəti, itirilmiş mövqeləri geri qaytarmaq cəhdi kimi qiymətləndirirdilər. Rusiyanın rəsmi orqanları isə bu ittihamı inkar edərək qoşunların Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsini cənub sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi ilə izah edirdilər. RF-in Bakıdakı səfiri V.Şoniya bu barədə fikirlərini belə açıqlamışdır: “Türkiyənin kütləvi informasiya vasitələri Rusiyanı imperialist siyasət yürütməkdə günahlandırır, əslində isə Türkiyənin özü bu regiona imperialist gözü ilə baxır. Əlbəttə, Rusiyanın Qafqazda marağı vardır və o, regiondakı dövlətlərdə işgüzar əlaqələrini qurmağa çalışır” [4]. Bununla da səfir açıq aşkar Qafqaz regionunda Rusiya-Türkiyə qarşıdurmasının olduğunu etiraf etmişdir.

1994-cü il yanvarın 3-də Bakıya gələn Rusiya Federasiyası sərhəd qoşunlarının komandanı A.Nikolayev Azərbaycan-İran və Azərbaycan-Türkiyə sərhədlərinin Rusiya ilə birgə qorunmasını təklif etmişdi. Dövlət başçısı H.Əliyev göstərilən sərhədlərdə heç bir problemin olmadığını, Azərbaycan-Ermənistan sərhədinin Azərbaycan üçün daha təhlükəli olduğunu qeyd edərək, iki ölkə arasında sərhəd probleminin digər məsələlərlə kompleks şəkildə həllinin vacibliyini vurğuladı. Həmin vaxt Bakıya gələn Zaqafqaziyada yerləşən Rusiya qoşunlarının komandanı general F.Reut Gürcüstanda və Ermənistanda yerləşən Rusiya qoşunlarına hərbi yüklərin çatdırılmasına nəzarət üçün Bakıda komendantlıq yaradılmasını Azərbaycan rəhbərliyinə təklif etdi. Lakin ölkə rəhbərliyi bu təkliflərin heç birini qəbul etmədi [5, s.76].

90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan faktiki olaraq Rusiyanın informasiya məkanında yerləşirdi. Rusiya televiziyaçıları Azərbaycanda yayınlanırdı. Rusiya kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan əleyhinə xəbərlər və şərhlər baş alıb gedirdi. Müxtəlif ictimai formalarda Azərbaycan hücumlara məruz qalırdı.

1994-cü ildə yanvar ayının 29-30-da Moskvada Rus icmalarının konqresində Azərbaycanın rus icmasının nümayəndələri də iştirak etmişlər [6]. Konqresin rəhbəri, tanınmış rus siyasətçisi D.Roqozin hələ 1992-ci ildə Azərbaycanda olmuş, o vaxtkı rəhbərliklə görüşmüş və qeyd etmişdir ki,

Azərbaycanda rusların vəziyyəti digər yeni müstəqil ölkələrdə yaşayan ruslardan qat-qat yaxşıdır [6]. II konqresdə diskussiyalar normal davam etsə də, təşkilat komitəsinin üzvü P.Artyomov adlı birisi öz çıxışında Azərbaycanın rus icmasını saxta adlandırmışdır. 12 nəfərlik Azərbaycan rus icmasının heyətinə rəhbərlik edən M.Zabelin söz alaraq ölkəsindəki rus icmasının çətinliklərinin Qarabağ savaşı ilə əlaqədar olduğunu, Moskvada rus miqrantlarına erməni miqrantlarından fərqli olaraq pis yanaşıldığını qeyd etməsini konqresin bir çox üzvləri dəstəkləmişlər. İ.Zabelinin və konqresin rəyasət heyətinin təkidindən sonra P.Artyomov Azərbaycan rus icmasının nümayəndə heyətindən üzr istəmişdir [6].

80-ci illərinin sonlarında Moskva Azərbaycanı, eləcə də bütün Cənubi Qafqazı əldə saxlamaq üçün uydurma “Dağlıq Qarabağ” problemini qızıışdırdı. Rusiyanın kütləvi informasiya vasitələri Qarabağ konfliktini etnoslararası, milli münaqişə kimi qələmə verir. Dağlıq Qarabağın erməni icmasının öz müqəddəratını təyin etmək, Azərbaycandan ayırmaq və hətta Ermənistanla birləşmək uğrunda mübarizə kimi təqdim edirdilər. Hətta bu münaqişəyə xristian-müsəlman qarşıdurması prizmasından baxmağa da cəhdlər olurdu. Akademik R.Mehdiyev qeyd edir ki, “müxtəlif münaqişələrə dini rəng vurulması şəraiti həmişə onların həqiqi səbəblərinin gizlədilməsi üçün sərfəli pərdə olmuşdur” [7, s.184].

Rusiya keçmiş SSRİ ərazisində nüfuz dairəsindən əl çəkmək istəmədiyi və Azərbaycan MDB-yə daxil olmağa məcbur etmək niyyətində olduğu üçün əsas təzyiqliq vasitəsi olan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin qarşısını almaqda maraqlı deyildi. Həm də münaqişənin həll olunması istiqamətində dominant rolunu da saxlamaqda təkidli idi. 1992-ci il aprel ayının 13-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifəsini icra edən Y.Məmmədova göndərdiyi məktubda Rusiyanın xarici işlər naziri A.Kozırev aşağıdakı təkliflərini verirdi: Biz həll sxemini... təxminən belə görürük:

1. Təcrübə göstərir ki, DQ-da effektiv atəşkəsə nail olmaq etibarlı nəzarət mexanizmi olmadan mümkün deyildir.

2. Atəşkəs rejiminə nəzarət mexanizmlərini yaratmaq barədə razılaşma aşağıdakıları nəzərdə tuta bilər:

a) Atəşkəs rejiminin qorunmasına nəzarət edən beynəlxalq müşahidəçilər postlarının yaradılması (Rusiya, MDB, ATƏM və BMT-nin hərbiçilərindən təşkil olunur)

b) 30 mart 1992-ci ildə Kiyevdə MDB-nin iştirakçı ölkə başçıları tərəfindən imzalanmış “Hərbi müşahidəçi qrupları və MDB-nin sülh yaratma üzrə kollektiv qüvvələri barədə” anlaşmaya əsasən Azərbaycan və Ermənistanın razılığı ilə beynəlxalq, ayırıcı qüvvələrin yerləşdirilməsi, maraqlı tərəflərin razılığına əsasən bu qüvvələrə hər iki tərəfdən ATƏM-in və BMT-nin müşahidəçilərini və ekspertlərini, həmçinin BMT-nin sülhməramlı

əmaliyyatlarında iştirak etmədə təcrübələri olan ölkələrin (misal üçün, Avstriya, Finlandiya) zabitlərini də cəlb etmək olardı.

3. Nizamlanmanın ikinci mərhələsinə aid danışıqlarda aşağıdakı məsələlər barədə anlaşma əldə edilə bilərdi:

a) Münaqişə rayonunda əhalinin vəziyyətinin normallaşdırılması üçün konfliktin iştirakçılara Dağlıq Qarabağ ətrafında lazımi tədbirlərin görülməsinə imkan verəcək təhlükəsizlik zonasının yaradılması.

b) Qarabağ konfliktinin nizamlanması barədə Azərbaycanın və Ermənistanın öz üzrlərinə götürdükləri öhdəliklər çərçivəsində Azərbaycanın konstitusiyaya quruluşuna uyğun, Dağlıq Qarabağın insan hüquqlarının, milli azlıqların ATƏM və BMT prinsiplərinə uyğun qorunmasını, o cümlədən onun beynəlxalq təminatını təmin edən hüquqi statusunun işlənməsi ilə məşğul olmaq. Təminatçı ölkələr kimi Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan çıxış edə bilərlər. İlk addım kimi Rusiyanın xarici işlər naziri Azərbaycanın və DQ əhalisinin nümayəndələrinə onun iştirakı ilə cənub şəhərlərinin birində görüş keçirməsi təklif etmək istəyindədir” [8].

Təbii ki, Dağlıq Qarabağa hərbi nəzarətin birbaşa Rusiya qüvvələrinə keçməsinə, Dağlıq Qarabağ ətrafındakı inzibati rayonların da daxil olduğu böyük bir ərazidə Azərbaycan hökumətinin və konstitusiyasının fəaliyyətini məhdudlaşdıran üzdənirəq təhlükəsizlik zonasının yaradılmasına, nəhayət Azərbaycanın mərkəzində saxlanılan erməni üsul-idarəsinə üstəlik Rusiya və Ermənistanın da ATƏT və BMT çərçivəsində, onların prinsipləri arxasında gizlənərək beynəlxalq qarant almasına Azərbaycan razı ola bilməzdi. Digər tərəfdən, Rusiya tərəfinin nizamlanma çərçivəsində ilk dəfə DQ ətrafında “təhlükəsizlik zolağı” yaratmaq təklifi hansı gələcək təhlükələrdən xəbər verdiyini o dövrün siyasətçiləri anlamalı idilər. Ona görə də təkliflərdə Azərbaycanı qane etməyən müddəaların olmasına baxmayaraq onları həmmən rədd etməkdənsə, müzakirələrə getmək, hazırlanan qorxunc planın qarşısını almaq ölkə üçün, Qarabağın taleyi üçün daha səmərəli olardı. Azərbaycanın inadkarlığı 1992-ci ilin mayın 8-də Şuşanın, 18-də isə Laçının işğalı ilə nəticələndi [9, s.403].

Azərbaycan öz ərazisində Rusiya hərbi hissələrinin qalmasının mümkünsüzlüyünü inadla bildirir və keçmiş SSRİ-dən qalma hərbi hissələrin əmlakının ölkənin mülkiyyəti olduğunu bəyan edirdi. 1992-ci ilin aprel ayının 8-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Məclisinin “Zaqafqaziya sərhəd dairəsinin Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən hissələri və Xəzər donanması haqqında” qərarında deyilirdi: “RF Prezidentinin fərmanı ilə Zaqafqaziya sərhəd dairəsinin AR ərazisində yerləşən hissələri və Xəzər donanması RF yurisdiksiyasına keçirilmişdir... AR Prezidentinin 16 oktyabr tarixli fərmanına əsasən AR ərazisində yerləşən bütün hərbi hissələr AR tabeçiliyinə keçirilmiş, AR ərazisində yerləşən sərhəd qoşunlarının hissələrinin

idarə olunması AR Dövlət Sərhəd Mühafizə Komitəsinin ixtiyarına verilmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq AR Dövlət sərhədinin başqa dövlətin qoşunları tərəfindən qorunmasını və AR ərazisində yerləşən və respublikanın vəsaiti hesabına yaradılan Xəzər donanmasının başqa dövlət tərəfindən mənimsənilməsini əsas tutaraq Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Məclisi qərara alır: Zaqafqaziya sərhəd dairəsinin AR ərazisində yerləşən hissələrinin Xəzər donanmasının RF yurisdiksiyasına keçməsi barədə RF Prezidentinin fərmanı AR suverenliyinə zidd akt kimi qiymətləndirilsin və onun Azərbaycan Respublikası ərazisində hüquqi qüvvəsi olmadığı qeyd edilsin.

Zaqafqaziya sərhəd dairəsinin AR ərazisində yerləşən hissələrinin AR ərazisində qalma şərtləri və müddəti barədə RF ilə danışıqlara başlansın. Həmin hissələrin AR yurisdiksiyasına keçməsi məsələsini RF qəbul etməsə, onlar qısa müddətdə respublikanın ərazisindən çıxarılsın” [10, s.50-151]. Ölkə ərazisindən RF hərbi obyektlərinin çıxarılması siyasətini ardıcılıqla həyata keçirən AR rəhbərliyi Qəbələ radiolokasiya stansiyası barədə də xüsusi qərar qəbul etdi. AR AS MM-nin 5 may 1992-ci il qərarında deyilirdi: “Qəbələ radiolokasiya stansiyasının fəaliyyəti nəticəsində respublikanın iqtisadiyyatına və təbiətinə vurulmuş ziyanın dərəcəsini və həcmi müəyyən etmək üçün AR AS MM-nin komissiyası yaradılsın [11, s.74].

Bu müddətdə Azərbaycan nümayəndələrinin Rusiya rəhbərliyi ilə apardığı danışıqlarda onların Azərbaycanda öz təsir dairələrini saxlamaq arzularına konkret cavab verilməməsi, Azərbaycanın MDB-dən kənar, dövlətlərarası ikitərəfli münasibətlər qurmaq istəyi Azərbaycan Rusiya münasibətlərini çox soyutmuşdur. 1992-ci il iyunun 10-da ARAS MM-in iclasında çıxış edən Azərbaycanın Rusiyadakı səfiri H.Hacızadə Azərbaycan nümayəndə heyətinin RF rəhbər şəxsləri, o cümlədən Dövlət katibi G.Burbulislə danışıqlarına toxunaraq bildirmişdir ki, Rusiya tərəfi bizim qarşımıza üç əsas məsələni qoydu: 1.Sərhədlərin birgə qorunması, 2. Azərbaycandakı rus ordusunun taleyi, 3. Rus dilli əhalinin vəziyyəti. H.Hacızadə qeyd etmişdir ki, G.Burbulis açıq bildirmişdir ki, Qarabağ probleminin həllinin açarı bizdədir. Nə NATO, nə ATƏT, nə də başqa bir dövlətin (məsələn, Türkiyə Cümhuriyyəti) burada vasitəçi kimi iştirakını istəyirik. H.Hacızadə Azərbaycanın öz problemləri ilə tək qaldığını, heç kimin, hətta Türkiyənin də əməli yardım göstərmək iqtidarında olmadığını nəzərə çatdırmışdıq. O, Moskvada Türkiyə prezidenti S.Dəmirəllə görüşdüyünü, S.Dəmirəlin Azərbaycanın MDB-yə girmək istəməməsi barədə RF prezidenti B.Yeltsin narazılıq etdiyini deməsini və təkidlə MDB-yə daxil olmağı məsləhət bilməsini qeyd etmişdir [12, s.2-20].

1991-ci ilin dekabrın 8-də “Brest şəhəri yaxınlığındakı Viskuli iqamətgahında Rusiya, Ukrayna və Belarusun dövlət başçıları “Müstəqil Dövlət

Birliyi”(MDB) yaradılması haqqında müqavilə imzaladılar. “Belovejsk sazişi” adlanan müqavilədə SSRİ-nin artıq bir beynəlxalq hüquq subyekti kimi mövcudluğuna son qoyuldu [13, s.475]. SSRİ-nin süqutundan sonra A.Mütəllibov hakimiyyəti Qarabağ probleminin həllini Azərbaycanın MDB-yə daxil olmasında görürdü. Hətta rəsmi dəvət olmadan 1991-ci il dekabr 21-də Qazaxıstanın paytaxtı Alma-Ataya gedərək MDB dövlət başçılarının zirvə görüşündə iştirak etmiş və Azərbaycan Respublikasının MDB-yə qoşulması barədə müvafiq sənədi imza etmişdir [22, s.69-70]. Müxalifət isə MDB-yə imperiyanı bərpa etmək cəhdi kimi baxırdı. MDB-yə daxil olmaq məsələsi ətrafında gərgin siyasi mübarizə gedirdi. Hadisələrin gedişi göstərdi ki, Azərbaycan mütləq MDB-yə daxil olmalıdır. Belə ki, keçmiş sovet respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin birdən-birə qırılması Azərbaycanı çətin duruma sala bilərdi. MDB-yə daxil olmaqla Azərbaycan dünya siyasətində vacib diplomatik əlaqə vasitəsi əldə etmiş olardı. Lakin müstəqil milli dövlətin təşəkkülünün ilkin mərhələsində sadalanan dəlillər nəzərə alınmadı. Qaraguruçluluq ağıla üstün gəldi. Onların təzyiqi altında 7 oktyabr 1992-ci ildə AR AS MM belə qərar qəbul etdi: “1991-ci il dekabrın 21-də Alma-Ata şəhərində AR adından imzalanmış MDB haqqında saziş təsdiq edilməsin” [14, s.30]. Nəticədə, Dağlıq Qarabağ probleminin diplomatik yolla həlli variantı kölgədə qoyuldu. Hərbi yola üstünlük verildi. Hərbi yolun tam Azərbaycanın istəyinə uyğun nəticə verəcəyinə Moskvanın imkan verəcəyinə isə ümid o qədər də yox idi. Çünki nizami ordu o səviyyədə və təchizatda deyildi. Diplomatik cəbhədə isə iki ölkə arasında inamsızlıq hökm sürürdü. Lakin RF kimi nəhəng qonşu ilə konstruktiv dialoqun vacibliyini anlayan iqtidar qarşı tərəfə doğru addım ataraq 1992-ci ilin oktyabrında RF-də, Moskva şəhərində və RF-nin Tatarstan Respublikasında –Qazan şəhərində Azərbaycan Respublikasının ticarət nümayəndəliyinin açılması barədə qərar verdi [15, s.10-16].

1992-ci ilin iyun ayında Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmiş Ə.Elçibəy hökuməti Rusiya ilə işgüzar münasibətlər yarada bilmədi. Rusiyaya münasibətdə düşünülmüş, ardıcıl siyasət yox idi. 1992-ci il sentyabrın 31-də Bakıya gələn Rusiya Federasiyasının hökumətinin sədri vəzifəsini icra edən Y.Qoyder ölkə rəhbərliyi ilə görüşərkən demişdir: “Rusiya Azərbaycanda iqtisadi əlaqələri heç vaxt respublikaya təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyəcək” [16]. Bu səfəri Rusiyanın Azərbaycanla münasibətləri normallaşdırmaq cəhdi kimi qəbul edən Ə.Elçibəy Rusiya prezidenti B.Yeltsinə göndərdiyi məktubda deyirdi: “Ümid edirəm ki, bu səfər Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin yeni mərhələsinin başlanğıcı olacaqdır” [16].

1992-ci il oktyabrın 12-də Ə.Elçibəy Moskvaya rəsmi səfər etdi [17, s.102]. Səfər zamanı prezident özünü həddindən artıq müstəqil apardı. Hətta B.Yeltsinlə rus dilində danışmaqdan belə imtina etdi. Səfər zamanı müxtəlif məzmunlu sənədlər imzalanırsa da, Rusiya ilə Azərbaycan arasında anlaşma hələ

yox idi. Tezliklə bu vəziyyət özünü cəbhədə büruzə verdi. 1992-ci ilin noyabrından başlayaraq cəbhənin bütün istiqamətlərində vəziyyət gərginləşdi. Milli Ordunun iyun-sentyabr hərbi kompaniyası nəticəsində qazandığı bütün üstünlüklər 1993-cü ilin mart ayınadək əldən verildi [18, s.147-149]. Rus hərbiçilərinin Qarabağda emrənilər tərəfindən döyüşdüyünü artıq Ermənistan və Rusiyanın rəsmi dairələri də gizlətmirdilər. 1993-cü il aprelin 3-də Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonu rus hərbi birləşmələrinin yardımı ilə ermənilər tərəfindən işğal edildi [13, s.486]. Rəsmi Bakı bütün beynəlxalq qurumlara, o cümlədən BMT və ATƏT-ə müraciət edərək işğalçılıq müharibəsinin qarşısını almağı və Ermənistana qarşı sanksiyalar tətbiq edilməsini tələb etdi [19, s.55-102]. Lakin 1993-cü il aprelin 6-da Milli Məclisdə çıxış edən Dövlət müşaviri V.Quluzadə bu gözləntilərin də əbəs olduğunu belə ifadə etdi: "...Nyu-Yorkla kontaktdayam (əlaqədəyəm – P.S.) hər gün və sözün düzü... Təhlükəsizlik Şurasının (BMT-nin – P.S.) tərkibini biz bilirik, yada da sala bilərəm: Rusiyadır, Fransadır, Çindir və s. Deməli, mənim gözlədiyimə görə Ermənistan pislənəcəkdir, ancaq güclü dokument (sənəd – P.S.) əldə olunmayacaqdır. Bunu mənə informasiya kimi veriblər... mənə deyiblər ki, Təhlükəsizlik Şurasından güclü dokument gözləməyin... yəni güclü dokument o deməkdir ki, təcavüzkarın əleyhinə sanksiya qəbul olunsun" [20, s.78]. V.Quluzadə vəziyyətin belə acınacaqlı olduğunu Azərbaycanın xarici siyasəti kursunun tamamilə yanlış, diplomatiyanın zəif olması ilə bağlılığını etiraf etdi: "Hamımız məsələyə dərinədən baxanda başa düşürük ki, bizim regionda böyük qüvvələrin böyük oyunları var. Burada Amerikanın perspektiv nöqtəyi-nəzərdən, gələcək nöqtəyi-nəzərdən maraqları var. İranın da maraqları var və bunların maraqları heç də bizim maraqlarla üst-üstə düşmür, ona görə də bizim zəif xarici siyasətimiz qatığın ağ olduğunu isbat edə bilmir... [20, s.71]. Bu dörd il içərisində Ermənistan altda-altdan əvvəl kommunist Sovet ittifaqının köməyi ilə, ondan sonra Rusiyanın köməyi ilə həm öz qüvvələrini səfərbərliyə alırdı, həm də razvedka (kəşfiyyat – P.S.) ilə məşğul idi, həm də propaqandasını (təbliğatını – P.S.) təşkil edirdi, biz isə lay-lay ilə yatırdıq ki, hərəkət etməyək... Bütün bu müddətdə ermənilər orada güclənəndə biz sakit otururduq ki, Rusiya bizi müdafiə edəcək, amma sonra elə oldu ki, Azərbaycan istiqlaliyyət yolunu seçdi, Ermənistan Rusiya ilə hərbi bloka daxil oldu..." [20, s.78]. V.Quluzadə iqtidarın vaxtından əvvəl ortaya atdığı birtərəfli qərbpərəst siyasətin iflasa uğradığını dolayısı ilə etiraf etdi: "...doğrudan da faktiki surətdə Dağlıq Qarabağı Ermənistan işğal edib və heç birimizin ümidi yoxdur ki, Qərb ölkələri danışıqlar yolu ilə bunu bizə qaytaracaqlar. Mənim şəxsən buna ümidim yoxdur" [20, s.78].

Kəlbəcərin işğalında Rusiyanın hərbi birləşmələrinin birbaşa iştirakının həmin iclasda çıxış edən digər dövlət rəsmiləri də faktlarla təsdiq etdilər [20, s.78]. Ə.Elçibəy Kəlbəcərin işğalının bir neçə səbəbdən baş verdiyini qeyd etdi:

1. Azərbaycanın qəti surətdə MDB-yə girməkdən imtina etməsinə görə, 2. Davamlı olaraq keçmiş sovet – hazırda Rusiyanın tabeliyinə keçmiş hərbi hissələrin və Xəzər donanmasının Azərbaycanı tərk etməsi tələbinə görə, 3. Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində ATƏM-nin 5 üzvünün – Azərbaycan, Ermənistan, Türkiyə, Rusiya və Amerikanın Cenevrədə apardıqları danışıqları pozmaqda tərəflərdən birinin (Rusiyanın – P.S.) maraqlı olması səbəbinə görə [20, s.115-116]. O, bir daha qeyd etdi ki, MDB-nin gələcəyi yoxdur, o yaşamayacaq [20, s.116]. Ə.Elçibəy Dağlıq Qarabağ münacişə zonasına MDB-nin (əslində Rusiyanın – P.S.) hərbi bölmələrinin cəlb olunmasına qəti etiraz etdi: “Bu həyata keçirilə bilməz, belə ki, Azərbaycan MDB-nin üzvü deyil” [21]. Təəssüf ki, Ə.Elçibəy Azərbaycan ərazilərinin zəbt edilməsi siyasətinin Ermənistanda dövlət səviyyəsinə qaldırılması və Kəlbəcərin də bu siyasətin qurbanı olması barədə konkret fikir söyləməmişdi.

Ə.Elçibəy hökuməti ultimativ formada Azərbaycan ərazisində dislokasiya olunmuş Rusiya tabeliyində olan hərbi hissələrin taleyinin birdəfəlik həll olunmasını qəti şəkildə tələb etdi. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin 8 aprel 1992-ci il tarixli bəyanatında qeyd olunurdu ki, Rusiya Federasiyası, çökmüş imperiyadan miras qalmış iqtisadi, siyasi, maliyyə, dövlət strukturlarından və hərbi gücdən istifadə edərək imperiya siyasəti yeridir. MDB-nin yaranmasının əsassızlığına, məqsədlərinə şübhə etməyərək bildiririk ki, Rusiya millətlərarası zəmində toqquşmaları qızıqdıraraq bir-birinə qarşı duran tərəfləri silahlandırır, imperiya siyasəti yeridərək hərbi gücündən öz siyasi məqsədinə və məramlarına çatmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edir [22].

1992-ci il aprelin 16-da AR müdafiə naziri R.Qazıyev və vitse-admiral V.Lyaşenko Qırmızı bayraqlı Xəzər donanmasının qüvvə və vasitələrinin bir hissəsinin Azərbaycana verilməsinin prinsip və şərtləri barədə Bakıda protokol imzaladılar [17, s.99]. Həmin ilin aprel ayının sonunda Rusiyanın və Azərbaycanın müdafiə nazirləri arasında silah, sursat və digər əmlakın sonuncuya verilməsi barədə bağlanmış protokol, həm də daha əvvəl müxtəlif yollarla Azərbaycan tərəfinin ələ keçirdiyi hərbi texnika və sursatları da əhatə etməklə, onları da legalaşdırdı [17, s.100].

1993-cü il mayın 28-də Rusiya qoşunlarının sonuncu hissələri iki dövlət arasında razılaşdırılmış vaxtdan xeyli əvvəl Azərbaycanı tərk etdi [18, s.154]. Hətta Rusiyaya qarşı radikal mövqedə duran iqtidarı belə təəccübləndirən bu aksiya Azərbaycanın ciddi tələtlər qarşısında olduğunu, Rusiya rəhbərliyinin öz əsgərlərini gözlənilən siyasi gərginlik vaxtı hər cür təhlükədən uzaq tutmaq istəyindən xəbər verirdi.

Azərbaycan ordusunun hücum əməliyyatlarının uğursuzluğa düçar olması və Kəlbəcərin işğalı ölkədə geniş rezonansa səbəb oldu. Bu hadisə iqtidarı nüfuzdan saldı. Ə.Elçibəy ordu rəhbərliyində “təmizləmə” aparmağa məcbur oldu. R.Qazıyev müdafiə naziri vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı [23, s.55]. 1992-ci il

avqustun 8-də müdafiə naziri tərəfindən 2-ci korpusun komandanı təyin edilmiş və Azərbaycan Prezidentinin 1992-ci il 8 oktyabr tarixli fərmanı ilə “Milli Qəhrəman” adına layiq görülən S.Hüseynov 1993-cü il fevralın 23-də korpus rəhbərliyindən azad edildi. [23,s.53-55]. Lakin S.Hüseynov əmrə tabe olmayaraq Gəncədə 709 sayılı hərbi hissədə möhkəmləndi və Müdafiə Nazirinə tabe olmaqdan imtina etdi [18, s.155]. Ölkə rəhbərliyi qiyamçı hərbi hissəni ləğv etmək üçün xüsusi əməliyyata rəhbərlik edəcək qərargah yaratdı [23,s.60]. Əməliyyat 1993-cü il iyunun 4-də başladı və hökumət qüvvələrinin tam uğursuzluğu ilə nəticələndi [23, s.60]. Gəncə hadisələrini müzakirə edən Milli Məclisdə iyun ayının 6-da çıxış edən Baş Nazir P.Hüseynov hadisələrin hazırlanma prosesinin və gedişinin xaricdən (Rusiyadan – P.S.) idarə olunmasına işarə etdi: “...Gəncə hadisələri planlaşdırılıb. Gəncədə əməliyyat hazırlanıb. Onun çox yəqin başqa bir adı olub... Amma bu harada hazırlanıb, kimlər tərəfindən həyata keçirilib. İndidən qiymət verməyə tələsməyin... Həmişə şübhələnik ki, necə oldu ki, hətta Almaniyadan rus qoşunları çıxmayıb hələ, Pribaltikadan çıxmayıb, yeganə dövlətdir ki, Azərbaycandan rus qoşunları çıxıb, özü də çox böyük sürətlə çıxdı. Bir gündə 12 təyyarə gəlirdi. İndi məlum olur ki, niyə belə tələm-tələsik çıxdı” [24, s.77].

Hakimiyyət yetkililərinin gözləmədiyi qətiyyəti nümayiş etdirən S.Hüseynov Bakıya doğru yeriməyə, prezident və hökumətin istefasını tələb etməyə başladı. Onun hərbciləri müqavimətə rast gəlmədən paytaxta yaxınlaşdılar. Başlanmış təhlükəli proseslərin qarşısını ala bilməyən iqtidar son anda kömək üçün Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri, 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş, xalq arasında böyük nüfuza və hörmətə layiq olan H.Əliyevi Bakıya dəvət etdi. Baş nazir P.Hüseynov və Ali Sovetin sədri İ.Qənbər istefa verdilər [25, s.6]. H.Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi [26, s.44]. Elçibəy hakimiyyətinin taleyi artıq həll olunmuşdur. İyunun 18-nə keçən gecə prezident Ə.Elçibəy Bakını gizlicə tərk edib Naxçıvan MR-ə doğulduğu Kələki kəndinə getdi. Dəfələrlə müraciət olunmasına baxmayaraq Bakıya qayıdıb vəzifə səlahiyyətlərini icra etməkdən imtina etdiyinə görə Milli Məclis bu vəzifəni icra etməyi Heydər Əliyevə həvalə etdi [27, s.119]. Gəncə hadisələri, ölkədəki vətəndaş qarşıdurması və Ə.Elçibəyin vəzifəsini icra etməkdən imtina edib Naxçıvana getməsi Ermənistan və onun havadarlarının əlinə fürsət verdi. Ölkədəki hərə-mərclikdən istifadə edən düşmən bütün cəbhə boyu hücum edərək – Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını ələ keçirərək hələ 1992-ci ilin aprelində Rusiyanın xarici işlər naziri A.Kozirevin təklif etdiyi Dağlıq Qarabağ ətrafı “təhlükəsizlik zolağı”nı yaratdılar. Ölkənin 20 faizdən çox torpağı 1993-cü ilin payızına qədər işğal edildi. Bu rayonların əhalisi qaçqın və didərginlərə çevrildilər, xeyli sayda insan öldürüldü, yaralandı və əsir götürüldü [18, s.165-178].

1993-cü il oktyabrın 3-də keçirilmiş ümumxalq səsverməsi nəticəsində

Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərində H.Əliyev seçicilərin 98,8 faizinin səsini toplayaraq ölkə prezidenti oldu [17, s.130]. Onun üzərinə çox ağır missiya düşmüşdür. Cəbhədə ağır məğlubiyyətlərdən sonra dağılmış ordunu yenidən təşkil etmək, dövlət quruculuğuna yenidən başlamaq, iqtisadiyyatı dirçəltmək, xalqın dövlətə olan inamını yenidən qaytarmaq, qanunçuluq və intizamı bərqərar etmək və ən əsası, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gedişində dönüş yaratmaq, işğal olunmuş torpaqların azad edilməsinin siyasi diplomatik yollarını axtarmaq. Bunun üçün tam yeni xarici siyasət konsepsiyası işlənib hazırlanmalı idi. Əvvəlki, iqtidarın qonşu dövlətlərlə, xüsusilə Rusiya kimi nəhəng güclə diplomatik münasibətlərdə, həmçinin müxtəlif beynəlxalq, regional qurumlarla münasibətlərdə buraxdığı səhvlər, onların Azərbaycana hansı qiymətə başa gəlməsi analiz edilməli və yeni xarici siyasət kursu müəyyənləşməli idi. Azərbaycanın gələcəkdə tam dəyərli dövlətə çevrilməsinin və dünya birliyində layiqli yer tutmasının taleyi H.Əliyevin xarici siyasət strategiyasından çox asılı idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 76, s.17
2. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. MDB ölkələri idarəsinin materialları. “Rusiyanın yeni hərbi doктirinası və sülhməramlılıq”, 11 noyabr 1993 il
3. «Новая русская скова» (Nyu-York) 1994, 7 апреля
4. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Milli Məclisin beynəlxalq əlaqələr şöbəsi. Aparat üzrə məktublaşma qovluğu 04-5, 1994-cü il
5. *Səfərov P.* 90-cı illərdə Azərbaycanın xarici siyasəti və beynəlxalq vəziyyəti. Bakı, 1999, 117 s.
6. Azərbaycan Respublikası XİN-nin cari arxivi. MDB ölkələri idarəsinin materialları, 1994-cü il
7. *Мехтиев P.Э.* Межнациональные отношения на исходе XX столетия: проблемы теории и политики. Баку, Азернешр, 1995, 222 с.
8. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Milli Məclisin beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin materialları. Azərbaycanın xarici ölkələrlə əlaqələrinə dair sənədlər, görüşlər, protokollar qovluğu. 13.04.1992-ci il
9. *Məmmədov İ.* Azərbaycan tarixi: Dərslik. Bakı: Ağaoğlu, 2005, 486 s.
10. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 20
11. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 47
12. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş

76,

13. XX əsr Azərbaycan tarixi: ali məktəblər üçün dərslik. II c., Bakı: Təhsil, 2009, 560 s.

14. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 58

15. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 60

16. "Azərbaycan" qəz., 1 oktyabr 1992-ci il

17. *Чернявский С.И.* Новый путь Азербайджана. Москва: Азер Медиа, 2002, 352 с.

18. *Səfərov P.* Azərbaycan Respublikası Rusiya, İran və Türkiyənin geosiyasi maraqlarında. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 264 s.

19. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 147

20. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 185

21. "Azərbaycan" qəz., 14 oktyabr 1992-ci il

22. "Azərbaycan" qəz., 16 aprel 1992-ci il

23. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 153

24. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 203

25. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 204

26. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 205

27. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 152